

УДК: 94(100),,01/04”:322

ЗАКОНОДАВСТВО РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ХРИСТИЯНСЬКА ВІРА

доктор історичних наук, Ореховський В. О.

Чернівецький торговельно економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету, Україна, Чернівці

У статті висвітлюються проблеми взаємовідносин між державою і церквою періоду Римської імперії та їх мотиваційні засади. Головну увагу автор зосереджує на релігійній політиці імператорів Декія (249-251), Діоклетіана (284-305) та Константина I Великого (306-337). Відзначається, що християнська церква протягом перших чотирьох століть нашої ери пройшла послідовно три стадії свого існування: 1) церква гнана, 2) церква терпима та 3) церква панівна. У підсумку зазначається, що влада поступово усвідомлювала універсалістське, об'єднавче, лояльне, державницьке спрямування християнської ідеології. Це і стало запорукою союзу церкви з державою - могутньої об'єднуючої сили у політиці того часу.

Ключові слова: Римська імперія, християнство, церква, релігійна політика, Константин I Великий, Міланський едикт.

доктор исторических наук, Ореховский В.О. Законодательство Римской империи и христианская вера / Черновицкий торгово-экономический институт Киевского национального торгово-экономического университета, Украина, Черновцы

В статье освещаются проблемы взаимоотношений между государством и церковью периода Римской империи и их мотивационные основы. Главное внимание автор сосредотачивает на религиозной политике императоров Декия

(249-251), Диоклетиана (284-305) и Константина I Великого (306-337). Отмечается, что христианская церковь в течение первых четырех веков нашей эры прошла последовательно три стадии своего существования: 1) церковь гонимая, 2) церковь терпимая и 3) церковь господствующая. В итоге отмечается, что власть постепенно осознавала универсальное, объединяющее, лояльное, государственное направления христианской идеологии. Это и стало залогом союза церкви с государством - мощной объединяющей силы в политике того времени.

Ключевые слова: Римская империя, христианство, церковь, религиозная политика, Константин Великий, Миланский эдикт.

W. Orehowsky, doctor of historical sciences, The legislation of the Roman Empire and the Christian faith / Chernivtsi trade and economic institute of the Kyiv national trade and economic university, Ukraine, Chernivtsi

The article highlights the problems of the relationship between the state and the church of the period of the Roman Empire and their motivational foundations. The author focuses primarily on the religious policies of the emperors Decius (249-251), Diocletian (284-305) and Constantine the Great (306-337). It is noted that during the first four centuries of our era the Christian church passed through three stages of its existence: 1) the church persecuted, 2) the church is tolerant and 3) the church is dominant. As a result, it is noted that the government gradually realized the universal, unifying, loyal, state direction of the Christian ideology. This was the key to the union of the church with the state - a powerful unifying force in the politics of that time.

Keywords: Roman Empire, Christianity, church, religious policy, Constantine the Great, Edict of Milan.

Вступ. Наше сьогоднішня ознаменувалося багатьма подіями, що суттєво вплинули на долю людства. До соціальних, економічних проблем додаються також і проблеми релігійні. Подолання останніх не менш важливе, адже без суспільного миру, взаємоповаги між представниками різних конфесій неможливе вибудовування стабільного майбутнього. Неабияку допомогу у цьому плані може надати звернення до історичного минулого. Тому дана стаття є *актуальною* в сенсі вивчення історичної перспективи розвитку стосунків між церквою і державою, які мають безпосередній вплив і зв'язок з іншими сферами буття соціуму – культурною, освітньою, соціальною, політичною та іншими.

У зв'язку з цим варто зазначити, що висвітлення питання еволюції стосунків між церквою та державою доби Стародавнього Риму була і є предметом зацікавлення щораз більшого кола науковців. Однією з перших у цьому переліку стала фундаментальна праця російського історика В. В. Болотова [1; 2]. Його «Лекції з історії давньої церкви» присвячені найвіддаленішому і найменш відомому періоду в історії її існування (I-IV ст.). Автор проаналізував зміни у стосунках між світською та духовною владою, описав церковний устрій у IV-X ст., залишив цікавий нарис, що стосується виникнення і перших століть існування чернецтва.

Неоціненне значення мають роботи О. І. Брілліантова [3], А. В. Карташова [4] та О. П. Лебєдєва [5; 6]. Незважаючи на те, що ці праці були написані ще у позаминулому столітті, на сьогодні вони зберігають безумовну першість за кількістю залучених джерел, стилем подачі матеріалу, глибиною авторських висновків.

Історія відносин між християнськими спільнотами та державною владою у Римській імперії знайшла своє відображення і на сторінках праць відомої дослідниці І. С. Свенцицької [7; 8]. Вони розповідають

про виникнення християнства, його передумови, життя, організацію, склад ранніх християнських громад як в Палестині, так і на території Римської імперії, про відносини християн і язичників, християн та держави.

У дослідженні Л. А. Андрєєвій [9] «Сакралізація влади в історії християнської цивілізації» на основі широкого історичного матеріалу проаналізовано релігійне обґрунтування політичної влади на латинському Заході і православному Сході.

Актуальність цієї проблеми спонукала й автора статті присвятити увагу даному питанню.

Метою даної публікації стало висвітлення взаємовідносин між християнськими громадами та державною владою періоду Римської імперії.

Виклад основного матеріалу. На початку нашої ери Рим досягає вершини могутності, розширивши свої межі довкола всього Середземного моря, яке стало називатися «внутрішнім морем». Кордони імперії у Західній Європі проходили по Рейну і Дунаю; римські війська досягли Британії. Приєднані землі вважалися підкореними землями, провінціями («власністю» римського народу), ними керували намісники, тут розташовувалися римські гарнізони.

У процесі загарбницьких воєн у межах імперії були об'єднані народи, що стояли на різних рівнях соціально-економічного, політичного та культурного розвитку. Утримування їх в покорі вимагало трансформації політичної системи. Відходили у минуле ті часи, коли ідеальним зразком устрою людської спільноти був грецький поліс з його відчуттям «малої батьківщини».

Перше століття нашої ери стало епохою становлення нової форми державного устрою – імперії. Саме в ній досягла свого апогею нівеляція місцевої своєрідності. Саме вона виявилася тією силою, що

поглинає окремих індивідів та індивідуальні інтереси, протиставляючи цьому нічим не обмежене свавілля.

У процесі переходу Римської держави від республіки до імперії відбувається сакралізація влади, вершиною якої стало виникнення культу римських імператорів. Останній наділявся не тільки вищою військовою (*imperium*) та цивільною (*potestas*) владами, він був самим богом. Після смерті видатних імператорів сенат зараховував їх до сонму богів та називав *divi*. За висловом В. Болотова, «такий погляд на імператора має за основу не римські уявлення, він бере свій початок зі Сходу. Стародавні єгиптяни дивились на своїх фараонів як на синів богів; це ж практикувалося у Сирії та в азійських греків; останні, власне, і були винуватцями поширення такого погляду серед римлян» [1, с.38].

Культ держави супроводжувався небаченим зростанням сваволі імператора та бюрократії, від якої не були захищені навіть панівні верстви суспільства. Людина античності перетворюється тільки на засіб, інструмент для здійснення державних планів. Головною чеснотою законослухняного громадянина в таких умовах є відповідність цим планам.

З цієї точки зору стає зрозумілою та роль, яку відігравала в житті населення імперії державна релігія.

Своєрідністю римської релігійності було те, що її неможливо назвати вірою або релігійним переконанням в існуванні Бога. Все той же В.Болотов вважає так: «У римській релігійності головне не віра, а культ, зовнішнє ставлення до Божества» [1, с.24]. Ідея державності в Римі тісно перепліталася з ідеєю релігії.

Таким чином законослухняний громадянин повинен був обов'язково приносити жертви римським богам, вшановувати зображення римських імператорів. Це вважалося ознакою лояльності

та патріотизму. Внутрішні переконання людини у цьому випадку державу не цікавили. Правда, римляни мали право виконувати обряди стародавніх релігій, але лише за умовою обов'язкового здійснення офіційного культу.

За цих обставин, коли державний гніт був доведений до крайнощів, виникає сила, що виступає опонентом римської ідеї державності. Цією силою і стало християнство, яке при всій своїй покорі фізичній силі влади, ігнорує авторитет, значення для себе цієї організації. Якщо для Риму «*Salus publica suprema lex est*» («Державна користь – найвищий закон»), то видатний християнський теолог та письменник Тертулліан (приблизно 160-220) стверджує: «...Ніщо не є для нас таким чужим, як політичне життя. Ми визнаємо лише одну всеохоплюючу державу – світ» [10, с.171].

Обожненню держави імператорської епохи Риму християнство протиставляє свого Бога. Природно, що це корінним чином суперечило законам, за якими жив античний світ. Тому християнство розглядалося як «шкідливе марновірство» (за словами римського історика Свєтонія) і переслідування його з боку Римської держави були невідворотними. Щоправда, оскільки спочатку життя християн протікало поблизу місцевих синагог, християни вважалися однією з іудейських сект, а тому не повинні були вклонятися державним божествам (євреї звільнялися від участі в язичницьких обрядах).

Важливо зазначити, що перші гоніння проти християн не були продиктовані державними міркуваннями, а виявилися проявом інстинктивної ненависті простого люду. Їх звинувачували: 1) у безбожності (не у юридичному, а у буквальному розумінні), адже вони не вклонялися богам та не будували храмів; 2) у так званих «теєсівських вечереях». Цей вираз походить з відомої легенди про онуків царя Тантала Атрея і Теєста, які ненавиділи один одного.

Атрей, запросивши ніби для примирення брата Теєста, нагодував його смачною печенею з тіл двох його синів. В уявленні простого люду проводилась паралель між цією легендою і таїнством євхаристії – християни споживають якусь кров, значить, вони вбивають дітей; 3) в едіпівському кровозміщенні. Основою для цього слугувала легенда про царя Едіпа та його ганебний шлюб із власною матір'ю. Підозрювали, що християнські «вечері любові» (зібрання християн) – це кубло розпусти, де вбивають дітей [11, с.156-158; 12, с.108].

Підозрювані в таких злочинах, християни були в очах простого народу ненависними для богів і винними звідси в усіх суспільних бідах. В Африці навіть існувало прислів'я: «Якщо Бог не дає дощу, то ідемо на християн. Розіллється Тибр до міських стін – віддамо християн левам» [1, с.16].

Свідченням змін у становищі християн став перший офіційний виступ державної влади проти останніх за часів правління імператора Нерона, який досить успішно намагався перекласти на християн провину за пожежу в Римі (64 р. н.е.). На судовому процесі проти християн, проведеному в той час, було виголошене звинувачення у «ненависті до роду людського». Від переслідувань, в основі яких лежала сліпа ненависть, походить юридична теза, що отримала силу закону: *non licet esse vos* («вам не дозволено існувати»). Римський історик Тацит не мав сумнівів у тому, що християн несправедливо звинуватили у підпалі міста, але розділяв загальну думку – вони заслужили суворої кари. Ця думка, як вже зазначалося, склалася з-за того, що християни відгородилися від суспільного життя; вони оточили таємницею свої зібрання та обряди. Крім того, на християн була перенесена неприязнь, яку відчувала римська спільнота стосовно євреїв [8, с.163-164].

Коли розпочалася війна Римської імперії із повсталюю Іудеєю (67-70), християни не були втягнуті до цього конфлікту. Тільки імператор Доміціан (81-96) відновив гоніння. Правда, основний їхній удар був скерований проти іудеїв, від яких вимагали робити внесок до храму Юпітера Капітолійського і, взагалі, поповнювати державну скарбницю [1, с.62; 13, с.189].

Гоніння Нерона та Доміціана у кінці I ст. утвердили в суспільстві підозріле ставлення до християн. Релігія, що не мала зображення божеств, вважалася безбожною. Есхатологічні настрої християн, їхня готовність прийняти смерть, а також відмова брати участь в деяких церемоніях та язичницьких обрядах сприймалися сучасниками як презирство до суспільного життя.

Про становище християн на початку II ст. свідчить листування між намісником Віфінії Плінієм Молодшим та імператором Траяном (98-117). Намісник запитував, як він має діяти стосовно християн, звинувачення проти яких він не зміг довести навіть після розслідування. Імператор радив карати їх не за те, що вони належали до християнського віросповідання, а тільки за вперту відмову зректися своїх переконань, навіть якщо вони ні в чому не порушили закону [14, стб.1372-1373; 6, с.75].

Таким чином, християни мали нести кару за саме ім'я. Але переслідування підлягало загальній процедурі карного процесу, ініціатива якого належала не прокуророві (римське право його не знало), а приватним особам.

У наступне десятиріччя закону проти християн, як і раніше, не існувало, але в окремих місцевостях спалахували виступи проти них. Імператор Марк Аврелій не протидіяв масовим та жорстоким проявам ненависті язичників проти християн. Необхідно звернути увагу на те, що період його правління характеризувався негативним ставленням

освічених верств римського суспільства до християнства. Адже навіть якщо «...освічена культурна людина (римлянин) зневірилася у всьому, якщо у нього не було релігії, залишилися лише уламки її, все ж таки він вірив твердо у римську культуру, могутність Риму, у високе значення його для світу, для цивілізації» [1, с.45-46]. Християни ж взагалі відкидали римську культуру. Для них Рим лише заважав пришествю нового царства. Деякі християни стверджували, що скоро настане кінець світу, загине весь Рим з його культурою і жахливі біди спіткають його громадян. Отже, християни усувалися не тільки від політичного життя, на них дивилися і як на ворогів античної культури.

Важливим етапом в подальшій історії християнства стала затяжна криза, яка охопила імперію у III ст. н.е. Вона проявилася у політичній нестабільності держави, що була пов'язана із частою зміною імператорів. Зміна ця супроводжувалася міжусобними війнами, відокремленням провінцій та послабленням зовнішньої могутності імперії. Водночас на кордонах імперії посилювалися варварські племінні утворення, натиску яких римляни не завжди могли дати відсіч.

Все це сприяло поглибленню соціально-економічної кризи, перші ознаки якої виявилися ще у I ст., а набули відчутного характеру у II ст. Вже за часів імператора Марка Аврелія в низці провінцій настає кінець їх процвітання, порушуються зв'язки між ними. На певний час імперія втратила навіть політичну єдність. Держава, що стала повністю залежати від армії і втратила підтримку цивільного населення, перестала виконувати свої основні функції – охорону кордонів та підтримку внутрішнього порядку.

Християнський письменник III ст. Кіпріан наводить слова сучасників про те, що дороги стали небезпечними через розбійників, а

моря – через піратів і «весь світ, ніби розділений на два протилежних табори, залитий кров'ю» [1, с.47].

Соціально-економічні та політичні потрясіння вплинули на соціальну психологію різних верств населення імперії. Це був час руйнування не тільки зовнішніх кордонів Римської держави, але й більш глибоких змін у світогляді римлян. Світ для античної людини переставав бути витвором розуму, його все більше і більше наповнюють зло і несправедливість.

З іншого боку, політика імператорів, яка спрямовувалася на укріплення держави, призводить до того, що остання все більше втрачає римське «обличчя» і перетворюється на всесвітню монархію. Це виразилося у наданні едиктом імператора Каракали (212 р.) права римського громадянства всім жителям провінцій [8, с.124; 15, с.315].

Щоправда, об'єднати населення навколо Вічного міста і створити нову соціальну спільноту «римський народ» так і не вдалося. Зв'язки «римського громадянства» не змогли замінити традиційних громадських та сімейних зв'язків провінційного населення. Людина цієї доби відчуває себе ще більш самотньою в оточуючому світі і ще більш незахищеною перед ударами долі, аніж раніше.

Неспроможність держави захистити своїх громадян або хоча б створити відчуття захищеності призводить до пошуку людьми нових соціальних об'єднань, що надають як матеріальну, так і моральну підтримку. Саме протягом III ст. набирають силу різноманітні приватні об'єднання та релігійні організації, особливо широко розповсюджується християнство та укріплюється християнська церква.

Це викликало зростання ворожнечі з боку язичницької держави, що усвідомила небезпеку з боку християнства. Боротьба вступає у переломну фазу, що призводить до перших масових гонінь на

християн, тобто до першої спроби знищити християн, що систематично здійснювалося і послідовно проводилося на всій території імперії.

Перша половина III ст. н.е. пройшла у відносно мирному співіснуванні язичників та християн, за винятком періоду правління імператора Септимія Севера (193-211) та Максиміана (235-238). Септимій Север спочатку прихильно ставився до християн, але у 232 р. він, бажаючи стримати поширення християнства, забороняє перехід язичників до нього [16, с.63].

Недовге царювання імператора Декія (249-251) було сповнене гонінь на християн. Початок цьому поклала відмова християн брати участь у державних жертвоприношеннях, які організовувались по всій імперії для захисту від епідемії. Указ (едикт) імператора від 250 р., хоча і не називав прямо християн, був направлений проти них. В указі зазначалося, що всі піддані по всій імперії офіційно повинні здійснювати жертвоприношення, а за необхідності їх могли змусити для цього. Було засновано комісії з жертвоприношень, перед якими всі, включаючи жінок та дітей, мали принести жертву та отримати про це свідоцтво, так званий «libellus» («книжечку»). Хто не міг надати відповідні довідки про жертвоприношення, заарештовувався та піддавався тортурам; багато людей, які не витримували цих страждань, зрікалися віри. Інші рятувалися втечею або купівлею довідки [17, с.157-158; 18, с.171-176].

Кінець гонінням Декія поклало вторгнення готів у Дакію. У битві з ними загинув сам імператор, але його дії проти християн продовжив імператор Валеріан (253-260). Було заборонено відправляти всі культові обряди, крім офіційних, а влада вимагала від усіх, особливо від представників вищого християнського духовенства, принесення жертв язичницьким богам [12, с.121].

Син Валеріана Галлієн (260-268) відмінив укази свого попередника, завдяки чому настав 40-річний період відносно спокійного життя. За цей час християнство знайшло багато прибічників серед усіх верств суспільства. Слід зауважити, що це був період, коли значною мірою вдалося зламати упереджене ставлення суспільства до християн. Афанасій (Александрійський єпископ) повідомляв, що язичники багатьма способами захищали та ховали переслідуваних християн від їх гонителів [16, с.66].

Найбільш жорстоких ударів християнській церкві було завдано за часів правління імператора Діоклетіана (284-305 рр.). Характерним є те, що наступ на християн органічно вписувався до основної лінії діяльності імператора, який мав намір повернути імперії колишню міць. З цією метою запроваджено кардинально нову систему управління імперією: влада поділялася між двома імператорами (августами) східної і західної частин імперії; призначався намісник (кесар) із правом успадкування; імперія розділялася на 96 провінцій, що входили до 12 діоцезів та 4 префектур. Італія остаточно втратила своє привілейоване, а Єгипет – особливе становище. Свою власну резиденцію Діоклетіан переніс на Схід (Нікомедія) [19, с.183-184; 20, с.125-128].

У політичній системі, встановленій Діоклетіаном (вона називалася «домінант» від *dominus* – господар дому, пан), релігійному питанню приділялася велика увага. Діоклетіан виступав як захисник і відновник старої римської релігії, але разом із тим, як це було у східних монархіях, підкреслювалось божественне походження імператорської влади. Юпітер (*Jupiter Optimus Maximus*) вважався головним покровителем імператора та джерелом вищої влади його над світом. Діоклетіан носив титул Йовія (*Iovus* – той, що походить від Юпітера), а його співправитель Максиміан, який керував Заходом

імперії, – Геркулія (Herculius – той, що походить від Геркулеса). Титули ці підкреслювали релігійну санкцію імператорської влади. Традиційному римському культу знову приділялося багато уваги [1, с.95].

Досить цікавим моментом в історії боротьби влади із християнством за часів Діоклетіана є те, що переслідування останніх розпочалося лише на дев'ятнадцятому році правління цього імператора. Справжнім ініціатором гонінь на християн вважають зятя Діоклетіана – Галерія (він був намісником на Сході імперії). Галерій спонукав Діоклетіана видати едикт (23.02.303 р.), який був підписаний всіма чотирма правителями імперії (самим Діоклетіаном як імператором (августом) Східної частини імперії, його співправителем на Заході – Максиміаном та їхніми співправителями Галерієм та Констанцієм Хлором відповідно) [1, с.112].

Цей едикт забороняв християнське богослужіння у всій імперії. Церкви християн руйнувалися, священні книги відбиралися. Всі християни, без різниці майна та стану, могли піддаватися тортурам. Ті, які займали певні посади, позбавлялися останніх. Було також зазначено, що всі можуть звинувачувати християн, але останні не можуть виступати обвинувачами в суді і навіть звертатися із проханням про захист. Вільні віддавалися в рабство, раби не мали право на визволення [1, с.150-151].

Після видання першого едикту спалахнула пожежа у палаці Діоклетіана в Нікомедії. Галерію вдалося переконати імператора, що в цьому винні християни. До того ж, у цьому році в Сирії та Вірменії з'явилися два претенденти на імператорську корону. Християн запідозрили у допомозі заколотникам. Це викликало ще два нових декрети Діоклетіана [1, с.151].

Другий едикт передбачав всіх представників християнського кліру кидати до в'язниці. Його виконували так енергійно, що у тюрмах не залишилося місця для карних злочинців [1, с.151].

Третій едикт змушував ув'язнених духовних осіб до принесення жертв. Тих, хто виконував цю вимогу, відпускали, решта піддавалися тортурам. Правда, діяльність цього едикту була тимчасово припинена взимку 303 р. Саме у цьому році імператор почав відзначати 20-річчя свого правління. Був виданий маніфест, за яким ув'язнені християни відпускалися на волю [1, с.151].

Однак вже у 304 р. переслідування християн розпочалися із новою силою. Важко хворий Діоклетіан фактично передав всю владу Галерію, який у 304 р. видав четвертий (останній) едикт, який передбачав, щоб усі християни приносили жертви. У разі відмови їх змушували до цього тортурами [1, с.151].

Найбільш жорстокими були гоніння на Сході. Адже тут діяв сам Галерій. Однак переслідування не дали відчутних результатів. Навпаки, репресії викликали ще більше співчуття з боку багатьох людей. У 311 році Галерію прийшлося визнати поразку. Перед смертю він видав едикт про християн, де їх релігію було визнано дозволеною [8, с.174].

Що ж стосовно Західної частини імперії, то гоніння тут припиняються ще у 305 р., коли зі смертю Діоклетіана Констанцій Хлор став августом Заходу [16, с.66].

Таким чином, на початку IV ст. становище християнської церкви кардинально змінюється: церква гнана (*ecclesia pressa*) перетворюється на терпиму, дозволену та рівноправну. Влада поступово усвідомлювала універсалістське, об'єднавче, лояльне, державницьке спрямування християнської ідеології.

Нова політика держави знайшла своє втілення у діяльності імператора Константина I Великого (306-337). Крім надії на зміцнення влади та укріплення стабільності у державі, імператора пов'язував із християнством і його особистий релігійний досвід. За свідченням першого християнського біографа Константина Євсевія Кесарійського, уже його батько, август Заходу Констанцій Хлор «присвятив Єдиному Богові своїх дітей, дружину, служителів і весь свій палац». Сам Константин християнином не був (однак існують свідчення, що він хрестився перед смертю). Майбутній імператор був вихований у шануванні «непереможного Сонця» [8, с.17; 21, с.37-38].

Коли під час війни у Британії помер його батько, Констанцій Хлор, воїни проголосили Константина августом. З 306 р. Константин керував західною областю імперії аж до смерті Галерія. Едикт останнього про віротерпимість був також підписаний і Константином [12, с.150].

Після смерті Галерія Константин зблизився з його співправителем Лікінієм. Але спалахує війна із правителем Риму Максентієм. Останній виступив проти Лікінія і уже здобув перші перемоги над ним. Константин прийшов на допомогу. Рішуча битва відбулася біля стін Рима, коло Мульвійського мосту. Переміг Константин; Максентій, відступаючи, потонув у р. Тибр [12, с.151].

Саме в цей час, за церковним переказом, сталося диво, яке мало визначальний вплив на перемогу Константина. Найдавніше свідчення належить сучаснику Константина, Лактанцію. Він пише, що уві сні, напередодні битви із Максентієм, Константину було напоумлення, щоб на щитах своїх воїнів він зобразив небесне знамення Бога. Константин так і зробив, зобразивши на щитах легіонерів знак імені Христа. Це, на думку Лактанція, і принесло йому перемогу [2, с.13].

Вже згадуваний вище Євсевій Кесарійський у своєму «Житті Константина» твердить про наступне знамення: «Близько полудня, коли день хилився до вечора, імператор побачив вище сонця знамення хреста із написом: «Цим переможеш». Страх охопив його та супроводжуючих підданих. Уночі явився до нього Христос із хрестом і повелів зробити зображення його і з цим знаменням виступити проти його ворогів. Вранці Константин розповів про свій сон друзям, покликав художників і повелів їм зробити це зображення (labarum)». Щоб переконати читача в істинності цих подій, Євсевій додає: «Мені сам імператор передав це і підтвердив клятвою» [22, с.90].

Перемігши Максентія, Константин повелів звести у Римі статую, що представляла його самого із прапором у руці. На ній було написано: «Цим рятівним знаменом, справжнім доказом мужності, я порятував і звільнив ваше місто від ярма тирана і, по звільненні його, повернув римському сенатові й народові колишній блиск і знаменитість» [22, с.91].

На початку 313 р. у Мілані було укладено шлюб Лікінія із сестрою Константина – Констанцією. Тут же був оприлюднений едикт про становище християн, який і отримав назву Міланського. В едикті зазначалося, що августи Константин і Лікіній вирішили надати «християнам і всім іншим повну свободу слідувати тій релігії, якій хто може і яку вважає для себе найкращою, щоб усяке божество, яке тільки є на небесному престолі, було милостивим... до них та усіх наших підданих» [1, с.167]. Мова йшла про загальну свободу віросповідання для усіх підданих. Але оскільки вирішувалося питання саме про християн, то із особливим наголосом імператори не раз поверталися до думки, що віднині християни не будуть піддаватися жодним утискам, що їм дається повна свобода слідувати своїй вірі. Для всіх інших надавалося повне і відкрите право вибору між

існуючими релігіями. Зокрема, зроблено було розпорядження про повернення християнам конфіскованих у них під час гонінь приміщень для молитовних зібрань [23, с.321; 24, с. 70-75].

Таким чином, трьохсотрічна епоха гоніння християн завершилася. Християнство було остаточно визнано релігією дозволеною поряд із усіма іншими культурами, що існували у римській імперії.

Однак постає запитання: чи стало християнство завдяки едикту Константина державною релігією? Це твердження входить у протиріччя із текстом документа. Адже останній не визнав жодної релігії у державі як релігії пануючої. Сам Константин до кінця життя залишався «оголошеним», не приймаючи хрещення. Імператор ніби стоїть над релігіями імперії. При цьому він носить титул «верховного понтифікат» (*pontifex maximus*), тобто голови язичницької спільноти. Але, як вважає В.Болотов, «... для особистості це неможливо. Константин мав дітей і йому необхідно було виховати їх в тому чи іншому дусі. Він дав їм християнське виховання, і хоча вони не були охрещені, однак належали до християнської церкви. Таким чином, рівновага була порушена. Кожному стало ясно, що християнство стало релігією володаря, а для досить багатьох особисті переконання імператора могли мати велике значення» [1, с.168].

Отже, поступово християнство набуває особливого, привілейованого значення. Запроваджуються різні пільги для громад, кліру та християнських храмів. У 313 р. клір було звільнено від декуріонату. Двома роками пізніше церкви разом з імператорськими доменами звільняються від повинностей. У цьому ж 315 році скасовується страта через розп'яття. З 319 р. за імператорським указом члени кліру звільнялися від податків; єпископам надавалася юрисдикція у цивільних справах; заборонялося гадання на нутрощах тварин у приватних будинках. Отримавши у 321 р. офіційно визнане

право успадковувати за заповітом нерухоме майно, церква вступить незабаром у конкуренцію із найбільшими латифундіями того часу, а у V ст. перетворюється на головного землевласника імперії [25, с.368].

У 323 р. спалахнув конфлікт між Константином і його суперником, зятем Лікінієм. Останній спробував відновити переслідування християн. Однак Константин розбив війська Лікінія, а його самого стратив. З цього часу Константин починає керувати імперією одноосібно.

Одразу після перемоги над Лікінієм у 324 р. Константин видав едикт, що визнавав християнство єдиною істинною вірою, а язичництво – хибною, хоча і оголошувалося терпимим. «Для збереження миру я постановив, щоби ті, які ще перебувають у темряві язичництва, користувалися таким же спокоєм, як і істинно віруючі. Хай і ті, які віддаляються від послушенства Богу, користуються, якщо бажають, своїми присвяченими брехні храмами» [26, с.115; 22, с.92] .

У свою чергу, церква підтримувала вимоги імператора. Вже у 315 р. галльські єпископи, що зібралися на соборі в Арлі, заборонили християнам покидати лави армії під страхом відлучення [7, с.176].

Однак лояльності з боку християнської церкви імператору було недостатньо. Константин прагнув утвердити *Orbis Romanus* (Римський світ) на основі спільності християнської віри. У єресях він вбачав форму руйнування єдності держави. Тому імператор використовував у боротьбі із ними всю силу державного апарату. Ледь встигнувши надати християнам свободу богослужіння, імператор одразу ж був втягнений у їхню внутрішню боротьбу. Перші сутички, що спалахнули в Єгипті, а потім і по всій Африці виникли з єдиного приводу. Під час переслідувань імператорською владою деякі християни, як священство, так і миряни, підкорилися владі язичників. Чи могли вони

бути знов приєднані до церкви? Думки з цього приводу розділилися. Єпископ александрійський Петро виступив за примирення із «відступниками». Однак у Північній Африці виникла численна партія незадоволених цим рішенням. Об'єдналися вони навколо двох нумідійських єпископів – Секунда і Доната. Від імені останнього отримав назву рух, що вилився у широкий розкол [17, с.223].

Донатисти сповідували культ мучеників, вимагаючи чистоти церкви і святості всіх її членів. Усіляке спілкування із грішниками, або людьми, що знаходилися у відносинах із ними, вони вважали смертельною зрадою. Донатисти виступали за повне відокремлення церкви від держави [17, с.223].

У ситуації, що склалася, імператорська влада вирішила підтримати противників донатистів. У 313 р. Константин, який до цього часу обмежувався надсиланням грошової допомоги законослухняному духовенству, видав едикт, який позбавляв донатистів їхніх культових споруд і засуджував на вигнання деяких з їх найбільш видатних вождів [26, с.124; 17, с.223].

Проблема донатистів була проблемою розколу, оскільки ніхто не зачіпав глибинного богословського питання: чи продовжує перебувати благодать на єпископі, що здійснив смертний гріх? Незабаром, однак, перед Константином постала проблема, що стосувалася основ християнського богослов'я. Мова йде про аріанство – ранньохристиянську єресь, що була названа за іменем засновника, александрійського пресвітера Арія.

Суть вчення Арія зводилася до наступного: Бог Отець є єдиним та трансцендентним; ніщо не може бути подібним йому, тому Син Божий не може бути подібним і рівним Отцю, більше того, Син Божий – створіння, правда, досконале створіння. Трійця у концепції Арія мала субординаційну структуру: Син нижче Отця, Дух нижче Сина.

Крім того, трійця є поєднанням трьох несхожих сутностей: єдиний Бог Отець і створені ним Син і Дух [4, с.8-20].

Навколо Арія зібралось багато послідовників. Найчисленніша група жила в Єгипті, але достатньо їх було і в Азії. На вимогу Арія Євсевій, єпископ Нікомедійський, скликав собор у своїй провінції Віфінії, і цей собор прихильно поставився до вчення Арія. Потім александрійський пресвітер відправився до Палестини, де знайшов співчуття і в єпископа Кесарійського Євсевія. Собор палестинських єпископів також підтримав його. Аріанство викликало бурхливу реакцію з боку ортодоксальних богословів. Розпочалась війна памфлетів, що були наповнені взаємними звинуваченнями в ересі та ставали все більш різкими за тоном [3, с.96-111].

Імператор Константин навряд чи задумувався над суттю цих суперечок. Для нього було важливим домогтися єдності церкви. Спочатку він прагнув примирити Арія та його супротивників. Але коли здійснити це не вдалося, у місті Нікеї у 325 р. за ініціативою Константина скликано собор єпископів, який і повинен був прийняти рішення з цих догматичних питань. Собор засудив аріанство та позбавив сану його головних прибічників. Імператор, зі свого боку, видав розпорядження про заслання впертих прибічників аріанства, наказав спалювати їхні твори під загрозою смертної кари тому, хто буде намагатися приховати їх [5, с.15-55].

Отже, догматичну постанову собору було оголошено у двох наказах: і від імені самого собору, і від імені імператора. Було покладено початок формального закріплення ролі імператора-християнина у християнській імперії. Це стало прецедентом і для всіх наступних соборів. Вже через десять років, в 335 р. у посланні до Тирського собору імператор пише: «Не слід опиратися рішенням самодержця, схвалених стосовно істини» [12, с.155].

Таким чином, тридцятирічне правління Константина I Великого вивели стосунки церкви і держави на новий рівень.

Однак, незважаючи на те, що Константин заклав принципово нові основи Римської держави, язичництво залишалось одним із традиційних культів: продовжували діяти храми античних божеств; в написах на честь християнських імператорів зберігалися язичницькі формули [27, с. 112; 7, с.177]. Тому син Константина, Констанцій, розгортає потужний наступ на поганську віру. Він заборонив язичницькі жертвоприношення, язичницькі храми були закриті. Імператор навіть почав розмірковувати над насильницьким наверненням язичників у християнство [27, с. 128; 16, с.108]. Саме до цього часу належить заклик не тільки переплавляти скарби язичницьких храмів, але й знищувати всіх, хто сповідує язичництво [16, с.109].

Останньою спробою реставрації язичництва стало дворічне (361-363) правління імператора Юліана, за яким у християнській історіографії затвердився епітет Відступника (apostata). Він поставив собі за мету відновити пануюче становище язичництва, яке намагався реформувати, використовуючи християнську церковну організацію, а також низку етичних положень. Християнське духовенство було позбавлено тих привілеїв, яке воно отримало після Міланського едикту [16, с.110]. Але довести свої задуми до кінця Юліану не судилося. Він загинув у війні з персами. Історик Феодорит наводить чутки про те, що останніми словами імператора стали: «Ти переміг, Галілеянине...» [12, с.176-177; 28, с.216-220].

Після загибелі Юліана процес християнізації усього суспільного життя одержує новий поштовх. Імператор Граціан (375-383) скасував титул верховного понтифіка, а також позбавив язичницьких жерців їхніх привілеїв. Його наступник Феодосій (375-395) завершив офіційне

витіснення язичництва. Знову були заборонені поганські культи і закриті храми. Їхнє майно конфісковували, а земельні володіння передавали християнським церквам [29, с.199; 30, с.161-174]. Отже, християнство стало панівною релігією, виникла імперська Церква.

Тим часом розпадалися державні структури імперії: Схід і Захід почали розмежовуватися. В обох половинах зменшувалися розміри імперії; насувалися народи, що мешкали на її кордонах. У 395 р. справа дійшла до розподілу імперії. Вже у 410 р. Рим був пограбований вестготами на чолі з Аларіхом. А у 455 р. Вічне місто піддалося новому спустошенню племенем вандалів. На місці Західної Римської імперії утворилися варварські королівства. Що ж стосовно Сходу імперії (європейці з XIV ст. називають його Візантією), то їй судилося проіснувати ще майже тисячу років і впасти у середині XV ст. під ударами турків-османів.

Отже, протягом перших чотирьох століть свого існування християнство пройшло тернистий шлях від нечисленних общин, які переслідувалися владою, до єдиної визнаної державою релігії. Orbis Romanus перетворюється на Orbis Romanus Christianus, в якому парадоксально починають поєднуватися ідея християнства та ідея держави, утворюючи систему політичної ортодоксії. Імператори, спираючись на язичницьку традицію, вважають організацію церковних справ власним завданням, вирішувати яке хоча і бажано б було спільно з єпископами, але перевага надається волі імператора.

З другого боку, розпад античних державних структур поставив перед церковною ієрархією нове завдання. За висловом відомого церковного історика Й.Лортца, «єпископи настільки успішно виконували завдання збереження та спасіння християнства, що, коли християнство стало державною релігією і виникла державна Церква, вони, в силу одержаних привілеїв, стали більш ніж духовні вожді.

Вони вступили з державою в найтісніший зв'язок, стали особливими представниками влади і спеціалістами в справах управління» [16, с.169].

Союз Церкви з державою став могутньою об'єднуючою силою у політиці того часу. Вони були тими полюсами, навколо яких зосереджувалось усе життя і в коливаннях між якими виникла нова епоха – епоха Середньовіччя.

Література:

1. Болотов В.В. (2001). *Собрание церковно-исторических трудов: В 8 т. Т.3. Лекции по истории древней церкви.* М.: Мартис.
2. Болотов В.В. (2002). *Собрание церковно-исторических трудов: В 8 т. Т.4. Лекции по истории древней церкви.* М.: Мартис.
3. Бриллиантов А.И. (2007). *Лекции по истории древней Церкви.* СПб.: «Издательство Олега Абышко».
4. Карташев А.В. (2006). *Вселенские соборы.* М.: Эксмо.
5. Лебедев А.П. (2004). *Вселенские соборы IV и V веков: Обзор их догматической деятельности в связи с направлением школ Александрийской и Антиохийской.* СПб.: «Издательство Олега Абышко».
6. Лебедев А.П. (1994). *Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в греко-римском мире при Константине Великом.* М.: Наука.
7. Свенцицкая И.С.(2003). *Первые христиане и Римская империя.* М.: Вече.
8. Свенцицкая И.С. (1989). *Раннее христианство: страницы истории.* М.: Политиздат.

9. Андреева Л.А. (2007). *Сакрализация власти в истории христианской цивилизации: Латинский Запад и православный Восток*. М.: Ладомир.
10. Тертуллиан Кв. Сеп. Флор. (1910). *Творения*. Киев: б/и.
11. Виппер Р.Ю. (1954). *Рим и раннее христианство*. М.: Изд-во АН СССР.
12. Ісіченко І., архієпископ. (2001). *Загальна церковна історія*. Харків: Акта.
13. Крист К. (1997). *История времен римских императоров от Августа до Константина*. Т.2. Ростов-на-Дону: Феникс.
14. *Католическая энциклопедия* (2002). В 4 т. Т. 1. М.: Изд-во Францисканцев.
15. Федорова Е.В. (1990). *Люди императорского Рима*. М.: МГУ, СП «ОСТ-ВЕСТ Корпорейшн».
16. Лортц Й. (1999). *История церкви*: В 2 т. Т.1. М.: Христианская Россия.
17. Дониини А. (1989). *У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана)*. М.: Политиздат.
18. Сергеенко М.Е. (1980). Гонения Деция. *Вестник древней истории*, 1, 171-176.
19. *Словарь античности* (1989). М.: Прогресс.
20. Родэ Ф. (1992). Церковь и государство в первые столетия существования христианства. *Диспут*, 1, 114-128.
21. Козлова Т. (2007). Кто был первым императором – христианином? *Наука и религия*, 3, 37-38.

22. Успенский Ф.И. (2001). *История Византийской империи: В 5 т. Т.1.* М.: Астрель.
23. Куманецкий К. (1990). *История культуры Древней Греции и Рима.* М.: Высшая школа.
24. Кац А.Л. (1956). Религия и государство в Римской империи конца III – начала IV в.н.э. *Ученые записки Киргизского заочного педагогического института, 2,* 61-79.
25. А.М. (1899). Христианство при кончине древнего мира. *Христианское чтение, 9,* 363-391.
26. Власов С.М. (2001). *Константин Великий.* М.: Ладомир.
27. Карелин М.С. (1901). *Падение античного мирозерцания: Культурный кризис в Римской империи.* СПб.: Брокгауз – Ефрон.
28. Стучевский И.А. (1968). Юлиан-Отступник. *Вопросы истории, 1,* 216-220.
29. Балух В., Боднарюк Б. (2002). Християнство у Римській імперії 30–70-х років IV ст. і другий вселенський собор. *Біблія і культура, 4,* 189-203.
30. Казаков М.М. (1995). Рим на пути от язычества к христианству. Алтарь Победы. *Вестник древней истории, 4,* 161-174.

References:

1. Bolotov V.V. (2001). *Sobranie cerkovno-istoricheskikh trudov: V 8 t. T.3. Lekcii po istorii drevnej cerkvi* [Collection of church-historical labours. Lectures on history of ancient church]. М.: Martis. [in Russian].
2. Bolotov V.V. (2002). *Sobranie cerkovno-istoricheskikh trudov: V 8 t. T.4. Lekcii po istorii drevnej cerkvi*[Collection of church-historical labours. Lectures on history of ancient church]. М.: Martis. [in Russian].

3. Brilliantov A.I. (2007). *Lekcii po istorii drevnej Cerkvi* [Lectures on history of ancient Church]. SPb.: «Izdatel'stvo Olega Abyshko». [in Russian].
4. Kartashev A.V. (2006). *Vselenskie sobory* [Universal cathedrals]. M.: Jeksmo. [in Russian].
5. Lebedev A.P. (2004). *Vselenskie sobory IV i V vekov: Obzor ih dogmaticheskoi dejatel'nosti v svjazi s napravleniem shkol Aleksandrijskoj i Antiohijskoj* [Universal cathedrals of IV and V of centuries : Review of their dogmatic activity in connection with direction of schools Alexandrian and Antiochian]. SPb.: «Izdatel'stvo Olega Abyshko». [in Russian].
6. Lebedev A.P. (1994). *Jepoha gonenij na hristian i utverzhdenie hristianstva v greko-rimskom mire pri Konstantine Velikom* [Epoch of persecutions on christians and claim of christianity in the греко-римском world at Konstantin Great]. M.: Nauka. [in Russian].
7. Svencickaja I.S.(2003). *Pervye hristiane i Rimskaja imperija* [First christians and Roman empire]. M.: Veche. [in Russian].
8. Svencickaja I.S. (1989). *Ranee hristianstvo: stranicy istorii* [Early christianity: pages of history]. M.: Politizdat. [in Russian].
9. Andreeva L.A. (2007). *Sakralizacija vlasti v istorii hristianskoj civilizacii: Latinskij Zapad i pravoslavnyj Vostok* [Sakralization of power is in history of christian civilization : the Latin West and Orthodox East]. M.: Ladimir. [in Russian].
10. Tertullian Kv. Sep. Flor. (1910). *Tvorenija* [Creations] Kiev: b/i. [in Russian].
11. Vipper R.Ju. (1954). *Rim i rannee hristianstvo* [Rome and early christianity]. M.: Izd- vo AN SSSR. [in Russian].
12. Isichenko I., arkhyiepyskop. (2001). *Zahalna tserkovna istoriia* [General church history]. Kharkiv: Akta. [in Ukrainian].

13. Krist K. (1997). *Istorija vremen rimskih imperatorov ot Avgusta do Konstantina* [History of times of the Roman emperors from August to Konstantin]. T.2. Rostov-na-Donu: Feniks. [in Russian].
14. *Katolicheskaja jenciklopedija* [Catholic encyclopaedia]. (2002). V 4 t. T. 1. M.: Izd-vo Franciskancev. [in Russian].
15. Fedorova E.V. (1990). *Ljudi imperatorskogo Rima* [People of emperor's Rome]. M.:MGU, SP «OST-VEST Korporejshn». [in Russian].
16. Lortc J. (1999). *Istorija cerkvi* [History of church]. V 2 t. T.1. M.: Hristianskaja Rossija. [in Russian].
17. Donini A. (1989). *U istokov hristianstva (ot zarozhdenija do Justiniana)* [At the sources of christianity (from an origin to Justinian)]. M.: Politizdat. [in Russian].
18. Sergeenko M.E. (1980). Gonenija Decija [Persecutions of Decius]. *Vestnik drevnej istorii* [Announcer of ancient history], no. 1, 171-176. [in Russian].
19. *Slovar' antichnosti* [Dictionary of antiquity]. (1989). M.: Progress. [in Russian].
20. Rodje F. (1992). Cerkov' i gosudarstvo v pervye stoletija sushhestvovanija hristianstva [Church and state in the first centuries of existence of christianity]. *Disput* [Dispute], no. 1, 114-128. [in Russian].
21. Kozlova T. (2007). Kto byl pervym imperatorom – hristianinom? [Who was the first emperor - christian?]. *Nauka i religija* [Science and religion], no. 3, 37-38. [in Russian].
22. Uspenskij F.I. (2001). *Istorija Vizantijskoj imperii* [History of the Byzantine empire]. V 5 t. T.1. M.: Astrel'. [in Russian].
23. Kumaneckij K. (1990). *Istorija kul'tury Drevnej Grecii i Rima* [History of culture of Ancient Greece and Rome]. M.: Vysshaja shkola. [in Russian].
24. Kac A.L. (1956). Religija i gosudarstvo v Rimskoj imperii konca III – nachala IV v.n.je. [Religion and state are in the Roman empire of end of III

- IV began]. *Uchenye zapiski Kirgizskogo zaohnogo pedagogicheskogo institute* [Scientific messages of the Kirghiz in absentia pedagogical college], no. 2, 61-79. [in Russian].

25. A.M. (1899). Hristianstvo pri konchine drevnego mira [Christianity at death of the ancient world]. *Hristianskoe chtenie* [Christian reading], no. 9, 363-391. [in Russian].

26. Vlasov S.M. (2001). *Konstantin Velikij* [Konstantin Great]. M.: Ladomir. [in Russian].

27. Karelin M.S. (1901). *Padenie antichnogo mirosozercanija: Kul'turnyj krizis v Rimskoj imperii* [Falling of ancient world outlook : the Cultural crisis in the Roman empire]. SPb.: Brokgauz – Efron. [in Russian].

28. Stuchevskij I.A. (1968). Julian-Otstupnik [Yulian-apostate]. *Voprosy istorii* [Questions of history], no.1, 216-220. [in Russian].

29. Balukh V., Bodnariuk B. (2002). Khrystyianstvo u Rymskii imperii 30–70-kh rokiv IV st. i druhyi vselenskyi sobor [Christianity is in the Roman empire of 30-70th of IV of century and second universal cathedral]. *Bibliia i kultura* [Bible and culture], no. 4, 189-203. [in Ukrainian].

30. Kazakov M.M. (1995). Rim na puti ot jazychestva k hristianstvu. Altar' Pobedy [Rome on a way from paganism to christianity. Altar of Victory]. *Vestnik drevnej istorii* [Announcer of ancient history], no. 4, 161-174. [in Russian].